

YU ISSN 0027-8084

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

XXV/1—2

БЕОГРАД
1981.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXV (нова серија)

Св. 1—2

САДРЖАЈ

Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ — приказан на глаголима с префиксом <i>за-</i> — (ИРЕНА ГРИЦКАТ)	3
Рјечник ЈАЗУ као показатељ јединствености хрватскокрпског дијалекта и посебности варијаната стандардног језика (ДРАГИЦА МАЛИЋ)	24
Придевска негација префиксима (<i>не-, а-, дис-, без-</i>) (ДАНА БОШКОВ)	63
<i>Звоно</i> и <i>комоњити се</i> — реликти архаичне словенске лексике у штокавским говорима (ВЈЕСЛАВ БОРИШ)	68
Штокавско-чакавска размеђа (АСИМ ПЕЦО)	74
Именице с наставцима <i>-у/-ију</i> у генитиву множине (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	82
Питања и одговори (МИТАР ПЕШИКАН, ДАРИНКА ТОРТАН-ПРЕМК)	100

ПРИДЕВСКА НЕГАЦИЈА ПРЕФИКСИМА (НЕ-, А-, ДИС-, БЕЗ-)

Када се поведе реч о негацији, чини се да је још увек неизбежно наводити описак проблема који се јављају у вези с њом и исто тако изгледа да се сваки покушај да се она разјасни претвара у стварање листе питања која изазива. Бројне су компликације да се уђе у суштину негације уопште, па и у суштину негације код појединих врста речи (овде се разматра негација придева). С једне стране постоји потреба да се начини семантичка дистинкција између позитивних и негативних обележја; с друге стране показује се да за такву дистинкцију не постоје потребне формалне ознаке. Има придева који су формално без обележја негације а означавају негативне особине (*рђав, зао, лош* итд.), и има их који имају формално негативно обележје а ипак означавају позитивне вредности (*ненаметљив, ненападан, неодољив, неопасан, неописив* итд.). Посебан проблем представља то што оцена тога шта је позитивно а шта је негативно излази из домена лингвистичких и улази у домен екстралингвистичких фактора. Да ли ће се, рецимо, појам *теистички* у односу на *атеистички*, *опредељен* у односу на *неопредељен* итд. сматрати позитивним или негативним зависи од различитих схватања и погледа на свет, а не од граматичке оформљености датих парова. С тим у вези показује се да парови у којима је изражена супротност истовремено ступају и у однос немаркиране према маркираној јединици. И тај однос излази из лингвистичких граница. Ако је, рецимо, у питању пар *велик / мали*, немаркиран је појам *велик*, јер ће се пре о нечему што је мало мислити да му недостаје величина, него обрнуто, да нечему што је велико недостаје својство малог. У пару *стар / млад* немаркирано је *стар*. Отуда и питање: *колико је старо ово дете?* Исто тако, пре ће се питати: *колико је дубока ова река*, него: *колико је плитка*, итд.

Већ и из овога се види да негација није инхерентно својство, нешто што се само по себи подразумева, него је она увек релација између два или више појмова који стоје у некаквој супротности. Од природе те везе зависи и тип супротности. На овој тачки неопходно се намеће потреба да се нешто каже о односу

негације и антонимије. У погледу дефиниције самог појма антонимије долази до знатног разилажења међу лингвистима. Углавном се сви слажу да антоними означавају супротност значења; међутим, под супротношћу значења подразумевају се различите ствари.

У Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива Рикарда Симеона под одредницом *антоним* каже се између осталог: „За антонимију није доста да су ријечи супротне по значењу, оне треба да буду и различита коријена“, и даље: „Антоними су обично ријечи различита коријена, али неки лингвисти сматрају антонимима и ријечи које се творе помоћу нијечне честице „не“; то су „најпримитивнији“ антоними“.

Ирена Грицкат¹ прави разлику између потпуних и непотпуних антонима. Према њој, потпуни су представљени паром *леви / десни*, где се један појам супротставља другом целим својим семантичким пољем. Непотпуни антоними представљају се паровима као што су *дан / ноћ*, *небо / земља* и др. (овде се наводе именице, али то исто важи, наравно и за придеве), где у принципу постоји исти однос, само што су речи које су у питању богатије по значењу, па нека значења остају ван антонимског односа. Овим је означена још једна крупна тешкоћа у одређивању антонимских парова. Најчешћи је случај, нарочито код семантички развијенијих придева, да не постоји симетричност у значењима између позитивне и негативне јединице. Примери за то су бројни. Рецимо, за *згодан* у синтагмама типа: *згодна девојка*, *згодан младић*, супротно по значењу није *незгодан*, већ *ружан*, а за *незгодан* (у значењу: *неугодан*) — рецимо, *он је ужасно незгодан* — супротно је *угодан* по нарави, карактеру и сл. Понекад вишезначна реч ступа у антонимски однос са читавим низом других речи. Новиков² у књизи *Антонимија у руском језику* за такав случај наводи пример придева *лак*, где и у српскохрватском језику имамо сличне односе:

лак кофер : тежак кофер
лак ветар : јак ветар
лак сан : дубок сан итд.

Потпуних антонима има релативно мало и зато се најчешће мора говорити о антонимији између одређених семантичких компоненти датог придевског пара.

У логици³ се прави дистинкција између контрарних и контрадикторно-координираних појмова. Контрарне појмове чине два координирана појма као што су нпр. *бео* — *црн*. Под коор-

¹ И Грицкат, О антонимији, Зборник за филологију и лингвистику IV—V, Нови Сад, 1961—1962, 87—90.

² Л. А. Новиков, Антонимия в русском языке, Москва, 1973.

³ Cf. Гајо Петровић, Логика, Школска књига, Загреб 1973.

динираним појмовима подразумевају се они појмови који су подређени истом вишем појму — када је у питању пар *бео* — *црн* виши појам представљају боје уопште — а ти појмови имају међусобно неспојиве, инкомпатибилне ознаке, тако да немају ни делимично заједнички обим, односно, у лингвистичкој терминологији — немају заједничку дистрибуцију. За њих је карактеристично да представљају крајње тачке на спектру значења типа: $X - (неX, неY) - Y$, односно, пар *велик* — *мали* у низу *велик* — (*невелик / немали*) — *мали*. Карактеристично је да међу овако поларизованим, контрарним појмовима мора постојати бар један члан у низу. Понекад је један од тих међучланова нула, нпр.: *здрав* — (*нездрав, Ø*) — *болестан*. Овај тип супротности лингвисти, без изузетка, сматрају правим, типичним антонимима. За њих важи правило да потврђивање једне лексичке јединице имплицира поништавање друге: Y имплицира *не-X*, али не и обрнуто: *не-X* не имплицира Y : *велик* имплицира *не-мали*, али *не-мали* не имплицира *велик*. Сем тога, оваквим паровима својствена је могућност компарирања: нешто може бити *веће* или *мање*, *боље* или *горе* зависно од критерија за који се сматра да представља узор или норму на основу које ће се одређивати одступања.

Други тип, контрадикторне појмове чине два координирана појма (нпр. *генијалан / негенијалан*) — од којих један представља негацију специфичне ознаке другог, а оба заједно исцрпљују цео обим појма који им је надређен. Тако, рећи за некога да је *негенијалан* може значити тврђу да је он *талентован, просечан*, или *потпуно неталентован*. Овде се, дакле, не ради о бинарном, дихотомијском односу као у случају контрарности, већ о могућности супротстављања једног појма другом на било којој тачки на скали појмова који припадају истом вишем појму. Док се један члан пара налази на једном крају скале значења, његов други члан може заузимати било које друго место на тој скали. *Невелик* може значити и: *средње величине* и *мали*, и *свим мали* итд.

Ова логичка дистинкција између контрарних и контрадикторних појмова, иако је се одричу многи лингвисти, од велике је важности управо за лингвистичко разликовање посебних врста супротности. Међутим, није довољна. Потребно је увести још један тип супротности.

Ради се о односу комплементарности. У односе ове врсте улазе парови као што су *ожењен / неожењен, жив / мртав, мушки / женски, истинит / лажан* и др. За њих је карактеристично да поништавање једне лексичке јединице имплицира потврђивање друге и обрнуто: потврђивање једне имплицира поништавање друге јединице: *неX* имплицира Y и Y имплицира *неX* (*не-жив* имплицира *мртав* и *мртав* имплицира *не-жив*). Овде је

карактеристично одсуство трећег члана; скала значења представљена је само са два крајња члана. У овом случају други члан пара може бити представљен и избором између два синонима: *жив* : *мртав* или *нежив*; *истинит* : *лажан* или *неистинит*; *отворен* : *затворен* или *неотворен*. У овом случају очигледно *мртав* и *нежив*, *неистинит* и *лажан* представљају праве синониме. Овде не постоји могућност компарирања (сем у фигуративном, метафоричком смислу). Неко је или *жив* или *мртав*, нешто је или *истинито* или *лажно*.

Могло би се рећи да од формалне структуре речи, у овом случају придева, уопште не зависи тип супротности који ће њом бити означен. Када је реч о придевима, као што је показано, то несумњиво важи за парове који формирају супротан однос, а који су по својој структури сачињени од речи са различитим коренима (леп / ружан) или за парове у којима је други члан формиран префиксом *не-* (*природан* / *неприродан*; *велик* / *невелик*) — било да се ради о контрарном или контрадикторном односу. Међутим, када је реч о другим префиксима који су назначени у наслову овог рада, наиме о префиксима *а-*, *дис-*, *и-* и *без-*, ситуација је нешто другачија.

Префикс *а-* јавља се скоро искључиво уз речи страног порекла и означава потпуно одсуство својства или особине која је означена основном речи, односно другим чланом у пару. Тако *алогичан* означава потпуно одсуство логике; *аморалан* означава потпуно одсуство осећања за морал, *анационалан* означава потпуно одсуство националног осећања итд. Придеви са префиксом *а-* увек формирају комплементарни тип супротности и не могу се заменити придевом са префиксом *не* + *исти* *корен*. Уколико је таква замена могућа, префикс *не-* уноси нијансу ублажавања (као што је случај са примером *невелик*) и тиме формира један од средњих чланова контрарних појмова (тип: *велик*, *невелик* — *немали* — *мали*). Тако, рецимо, *нелогичан* значи у мањој мери логичан, него *алогичан*, који означава да је нешто потпуно без логике. Тако *логичан*, *нелогичан* и *алогичан* чине контрарни спектар који за разлику од типа *велик* — *невелик* — *немали* — *мали* увек има само три члана. Наиме, недостаје **неалогичан*, **неаморалан*, **неанормалан* итд. Речници углавном дају као синониме стране придеве у којима је, у принципу, могућа замена *а-* и *не-*, међутим, као што се види, то нису прави синоними, јер означавају различите типове супротности.

Слична је ситуација и код префикса *дис-* и *и-*. И они се јављају уз речи страног порекла; и они су на исти начин, као и префикс *а-*, маркирани у односу на придеве истог корена са префиксом *не-*. *Дисхармоничан* је у већој мери без својства складности, хармоније, него *нехармоничан*; *диспропорционалан* је у већој мери нескладан него *непропорционалан*; *ирегуларан* је у већој

мери неправилан него *нерегуларан*; *инконзеквентан* је у већој мери недоследан него *неконзеквентан*, итд.

Префикс *без-* разликује се од префикса *не-* у томе што посебно наглашава одсуство једне особине или својства које се очекује у датом контексту, без обзира да ли је то својство позитивно или негативно. Префикс *не-*, уколико га може заменити, поново је неутралнији: он просто означава непостојање неке особине или својства без потенцирања да ли је то било очекивано или не. *Бездвојбен* је без икакве двојбе, сумње; *недвојбен* је само без сумње; *безизражајан* је потпуно без изражаја, *неизражајан* без посебног изражаја; *безосећајан* човек је у већој мери без осећања него *неосећајан* човек итд.

Наравно, ово се односи само на парове придева у којима је *без-* задржало своје основно значење. Изузетак су парови придева као што су *безвољан* / *вољан*, *безбрижан* / *брижан* итд. који не ступају у односе супротности, јер не садрже исте семантичке компоненте. *Безвољан* значи мрзовољан, лењ, а *вољан* спреман, приправан за нешто. *Безбрижан* је миран, ведар, а *брижан* је *забринут* итд.

На крају, може се рећи да се код придева који изражавају супротност могу разликовати три различита типа: контрарност, контрадикторност и комплементарност. Када је реч о формалном обележавању ових значења највећи број могућности има префикс *не-* који је стога немаркиран. Префикси *а-*, *дис-* и *и-* маркирани су не само зато што се најчешће јављају уз стране речи и стога су мање продуктивни, већ и зато што изражавају искључиво однос комплементарности. Префикс *без-* разликује се од њих само по томе што је далеко продуктивнији и што има много већу валентност.

Оваква дистинкција различитих врста супротности, иако је више логичка него лингвистичка, показује се корисном и зато што омогућава да се увиди да се префикси не могу произвољно замењивати а да се притом не промени њихово значење. Тако се и овде показује да је језик много економичнији него што се то обично мисли.

Дана Бошков